

2005. január 28.

Az alföldi mezővárosok

Készítette: Szekeres Marianna
Szociológia szak III. évfolyam
Urbanizációs problémák előadás

Bevezetés

Az 1800-as évek közepéig Magyarországon két várostípusról beszélhetünk: a szabad királyi városokról és a mezővárosokról. A szabad királyi városok más néven civitasok teljes körű városi joggal illetve városi ismérvekkel (pl.: városfal) rendelkeztek. Ezzel ellentétben a mezővárosok, amelyeket oppidiumoknak is neveztek, városfallal csak ritkán rendelkeztek, inkább palánkkal, sövényel, vizesárokkaal védték a várost. A vidéki településstruktúrában nagyon fontos szerepet betöltő mezővárosok falusias jellegű, de városi kiváltságokkal rendelkező települések voltak, melyek földesúri fennhatóság alatt álltak és korlátozott autonómiával rendelkeztek. A legfontosabb szerepkörük a helyi piacközpont feladatainak ellátása volt. A mezővárosi címet főként a középkorban adományozták, a 15. században a számuk 800-900 között volt. A mezővárosok lélekszáma az 1400-as években 500 fő körüli volt, amely csupán csak ötszöröse volt a falvakban élők számának. Azonban a mezővárosok a falvaktól sok mindenben különböztek: mezőgazdasági árutermelés jellegében, a tulajdonviszonyokban (a jobbagy eladhatta a telkét), illetve a kézműves lakosság nagyobb arányú jelenlétében.¹ A dolgot a mezővárosok és azon belül az alföldi mezővárosok témájával foglalkozik.

Alföldi mezővárosok

A mezővárosokon belül az alföldi mezővárosok egy különálló kategóriát alkottak, amelyek a történelmi események miatt eltérőbb fejlődésen mentek keresztül, mint a dunántúli mezővárosok. Az Alföldön a mezőgazdasági tevékenység városfejlesztő szerepet is ellátott, emiatt a jellegzetesen alföldi településrendszerű területeken szabályos falvak alig találhatóak. Városokat többségében mezőgazdasági népesség lakta, vonzáskörzetük általában csak a saját tanyavilágukra terjedt ki, ami a mezőváros része volt. Ebben a településrendszerben a falusi és városi nem különült el. A sajátos településrendszer mellett egy sajátos alföldi társadalom is kialakult.

Az Alföldi települések fejlődését két történelmi esemény jelentősen meghatározta: a tatárjárás és a török hódoltság. A 13. században az alföldi apróbb települések a tatár népiptás következményeként elpusztultak vagy életképtelenné váltak. A falvak lakói a mezővárosokba vándoroltak, az elpusztult falvak pedig a mezővárosok területéhez kerültek. Így kialakult a tágas határvidék, amelyet később főként a külterjes állattartásra használtak és megteremtődtek a városiasodás anyagi feltételei.² A lakosság a város központjába húzódott, bár nem állt jogukba várfallal körbevenni a várost, de árokrendszerrel, sövényel kialakították védelmi rendszerüket. A 16-17. században az Alföld török hódoltsági területté vált, minek követke-

¹ Somfai Attila: Kisalföldi és alföldi mezővárosok különbözősége és a helyi értékek védelme
"http://www.sze.hu/ep/arc/irod/SA2002_KisalfAlfkisvaros+SUMMARY.pdf"

² Somfai Attila: Kisalföldi és alföldi mezővárosok különbözősége és a helyi értékek védelme
"http://www.sze.hu/ep/arc/irod/SA2002_KisalfAlfkisvaros+SUMMARY.pdf"

tében elmélyültek azok a sajátosságok, amelyek egészen különleges, egyedi jellemvonásokkal rendelkező településrendszer kialakulásához vezettek melynek nyomai mai napig felfedezhetőek.

Az államalapítás után a 11-12. században a korabeli megítélés szerint Magyarország a Nyugathoz tartozott. Azonban az Alföld nehezen kapcsolódott be a nyugati típusú feudalizmusba, hiszen a rideg állattartás nehezítette a feudális üzemszervezet kialakulását. A tatár betörései, a kunok és a jászok befogadása ezt a fejlődést még jobban nehezítette. A jövevények betelepítése több századdal ezelőtti társadalmi viszonyokat állított vissza. A 15. században azonban megindult egy folyamat, amikor a feudalizmus előtti állapotból a feudalizmust meghaladó állapotba került az Alföld. Megszaporodtak, illetve megerősödtek a földesúri fennhatóság alatt lévő mezővárosok. A legelőterület, szőlőterület nem tartozott a jobbágytelki állományhoz, akár bérletként bírta azt a tulajdonosa vagy a mezővárosi közösség.³ A földesúri terheket egy összegben válthatták meg a jobbágyok, és ez az autonóm szervezet kiépítését elősegítette. A közösségben rátermettebb gazdák idővel nemességet kaphattak. Az így kiemelkedett gazdák a mezővárosok irányító testületében a város földterületeinek növelésén, az autonómia előmozdításán fáradoztak.⁴ A 16-17. században az alföldi mezővárosok török fennhatóság alákerültek. Az Alföld közjogilag a szultáni birodalom részét képezte, azonban a régi magyar hatalmi szervezet (vármegye, földesúr) is fenntartotta a befolyását.

Az alföldi mezővárosok településrendszere

A dolgozatomban elején már említettem, hogy a mezővárosoknak nem volt joguk kőfallal körbe venni a várost, de árkokkal, sövényekkel mégis megoldották a védelmet. A templomot, mely a város központjában helyezkedett el kőkerítés vette körül. A templom körül helyezkedtek el belsőségesen a lakóházak össze-vissza, minden rendező elvet nélkülözve. Természetes módon épültek fel a porták, amelyek halmazosan helyezkedtek el, így szükségszerűen alakultak ki az utcák is. Az alföldi utcák rajzolata alapján a sugaras halmaz típusba sorolhatóak, amely lényege, hogy a főutak a központi térre futnak be. Az alföldi mezővárosok tehát halmaztelepülések, amelyeknek jellemzője, hogy organikusan nőtt, azaz természetes módon kialakult városok. Utcahálózata, telkei, lakóházai elhelyezése nélkülözi a geometriai szabályosságot.

A mezőváros központja, ahol a közösség szolgáló létesítmények, valamint a lakosság portái találhatóak. A portákon a lakóház volt a legfontosabb építmény, valamint a kamra. A kamra elsősorban termény, élelem és egyéb használati eszközök tárolására szolgált. A portákon gazdasági épületek is voltak, amelyek sertés és baromfitartásra illetve istállóként szolgáltak, hiszen a tanyára járó gazdáknak a lovak elhelyezése feltétlenül fontos volt.⁵

A mezővárosok településrendszerében az aklok, akolkertek meghatározóak. Nagykőrösön és Cegléden kialakult a kétbeltelkűség, a gazdasági udvar térben is elkülönült a belső lakótértől és azt övezve kertséget alkotott. Ezeket a kerteket akolkertnek nevezték. „Az akol tulajdonképpen egy árokkal elkerített hely, ahová különböző épületeket építettek, takarmányt tároltak.”⁶ Az akolhely eredetileg kertművelésre szolgált, később viszont gazdasági épületeket építettek. Azonban a népesség gyarapodása előbb-utóbb szükségszerűvé tette az akolkertek betelepülését. A helyi lakosság szegényebb rétege és a bevándorlók települtek főként az ak-

³ Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza Dialógus Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2003. 51-52. p.

⁴ Somfai Attila: Kisalföldi és alföldi mezővárosok különbözősége és a helyi értékek védelme
"http://www.sze.hu/ep/arc/irod/SA2002_KisalfAlfkisvaros+SUMMARY.pdf"

⁵ Novák László: A három város története Arany János Múzeum, Győr, 1989. 36-37 p.

⁶ Novák László: A három város története Arany János Múzeum, Győr, 1989. 44. p.

lokba. Rohamos betelepülés az 1850-es években következett be, amelynek döntő lökést az 1853. évi úrbérrendelet adott, amely következtében lehetőség nyílt a szabad határhasználatra és az egyéni tulajdon megvalósulására, ami az aklok megszűnéséhez vezetett. Az aklok lakóházakkal történő betelepülésével a mezővárosok kétbeltelkűsége megszűnt.

Az egységes illetve a megosztott gazdasági funkciójú belsőséghez szervesen kapcsolódott a határbeli üzemhely. A kötetlen határhasználat képződménye az mezeikert. A mezeikert eredeti értelmezésében a szántóföld megnevezésére vonatkozott. Azonban építményeket is építettek, amely gazdasági funkció (takarmány, jószágtartás) mellett lakásfunkciót is ellátott. Ekkor már szállásoknak is nevezték őket. A mezeikertek, szállások a mezőváros törzsterületén jöttek létre, részben pedig az örökjogon vagy ideiglenesen bérelt pusztákon. A határbeli üzemhelyek fokozatosan váltak egyre komplexebb központtá. A 18. században a határbeli földeken fokozatosan a szántóföldi gazdálkodás került előtérbe, meghatározva az ott kiépült üzemhely funkcióját, a mezeikert-szállás forma egyre inkább szántóföldi tanyás rendszer irányába fejlődött.⁷

Az alföldi mezővárosok a 18-19. században

A török kiűzése után a mezővárosokba visszatértek a földesurak és megpróbálták közvetlen befolyásukat érvényesíteni, sok esetben sikerrel. A mezővárosok száma szaporodni kezdett, az új telepéseknek pedig sikerült a jobbágyi állapotnál kedvezőbb jogviszonyba megállapodni a földesurakkal. „A 18-19. században lehetőség nyílt arra, hogy a mezővárosok a földesúri terhek alól megváltsák magukat. 1851-ig 51 településnek sikerült megválni a földesuruktól (pl.: Kecskemét, Szentes, Nyíregyháza, Nagykőrös, Szarvas, Csongrád)”⁸.

A 18. század közepétől olyan változások következtek be, amelyek a mezővárosok gazdálkodását és településrendszerét megváltoztatták. Folyamatosan mutatkozott a külföldi kereslet a magyarországi gabona iránt, ezen belül is az alföldi gabonára és egyre jobban besűrűsödtek a mezővárosok belső részei, illetve már a puszták egy része is benépesült. Mindezek a határhasználat megváltoztatását és az intenzívebb határhasználat bevezetését tette szükségessé. Ennek megoldására jött létre a gazdálkodási-települési rendszer kialakítása.

A tanyás települési-gazdálkodási rendszer kialakulása

A tanyafejlődés első szakasza a 16. századtól a 18. századig tartott, amikor a mezei kertek illetve szállások helyébe a szántóföldi tanyák léptek. A leginkább tanyásodott mezővárosok hátárában sok száz tanya gazdálkodtak, Kecskeméten 1000, Szegeden 500, Szabadkán 900 tanya létezett. A 18. század végén a tanya még üzemközpontként funkcionált, a tulajdonos állandó lakhelye a mezővárosban volt. Majd tartósabb épületeket készítettek, így a munkát végző családtagok a nyári hónapra kiköltözhettek. A tanyásodás harmadik szakasza amikor a tanyai lakóház és az istálló különválasztása lehetővé teszi a család huzamosabb kinttartózkodását, azonban a városi lakást nem adták fel. A mezővárosokban töltötték a hétvégéket, ünnepnapokat, a gyerekeket innen járatják iskolába, illetve a munkaképes koruk utána ide vonultak vissza. A tanyafejlődés befejező szakasza amikor a tanya valódi szórvánnyá válik, a tanyasiak feladták városi házukat és végleg tanyára költöztek.⁹

⁷ Novák László: A három város története Arany János Múzeum, Győr, 1989. 55-60 p.

⁸ Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza Dialógus Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2003. 86. p.

⁹ Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza Dialógus Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2003. 99-100 p.

Végezetül a tanyák határbeli elhelyezkedéséről írok. Ezt a határhasználat rendje, természeti adottságok, a birtoknagyság befolyásolta. A tanyás település területek általában minden különösebb rendszer nélkül épültek fel a tanyák: ezek a szórt tanyák. Békés megyében utak mentén sorakoztak a tanyák tanyautcákat alkotva (Békéscsaba, Szabadka, Zenta). A harmadik tanya típus a tanyabokrok vagy bokortanyák, amelyek a mezőváros határában falucsoportokba tömörültek a tanyaházak(pl.: Nyíregyháza határában, Kalocsa).¹⁰

A 19. századi mezővárosok településképe

A 19. század elején megjelentek a városközpontban néhány egyemeletes középület (városháza, iskola, fogadó). Ezek alkották a kis városmagot, amelyet egyszintes, falusias jellegű, náddal, szalmával fedett, többnyire két vagy háromosztagú lakóházból álló lakóövezet vesz körül. Az utcával párhuzamos tengelyű, zárt kapuzatú, alápincézett, cseréptetős parasztpolgári házak csak a 19. század végén jelentek meg a tehetősebb mezővárosokban¹¹. Az akolkertek a század 1800-as évek során lakóterületté váltak.

A mezővárosok központját kiterjedt, többnyire szabálytalan alaprajzú térrendszer vagy megfelelően téres utca (pl.: Debrecen piacutcája) foglalta el a heti piacok, vásárok színtere. Ez a funkciójuk a 20. század közepéig megmaradt.

A mezőváros, mint település kategória az 1871-ben végrehajtott közigazgatási átszervezés következtében megszűnt. Három kategóriába sorolták be a mezővárosokat: törvényhatósági jogú város (pl.: Kecskemét), rendezett tanácsú város (pl.: Cegléd, Nagykörös), és községek.¹²

Felhasznált irodalom:

Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza
Dialógus Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2003

Novák László: A három város építésze Arany János Múzeum, Győr, 1989.

Somfai Attila: Kisalföldi és alföldi mezővárosok különbözősége és a helyi értékek védelme
"http://www.sze.hu/ep/arc/irod/SA2002_KisalfAlfkisvaros+SUMMARY.pdf"

¹⁰ Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza Dialógus Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2003. 101 p.

¹¹ Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza Dialógus Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2003. 93. p.

¹² Somfai Attila: Kisalföldi és alföldi mezővárosok különbözősége és a helyi értékek védelme
"http://www.sze.hu/ep/arc/irod/SA2002_KisalfAlfkisvaros+SUMMARY.pdf"